

УДК 316.722

МИХАЙЛО ЛОЦІНІН,

експерт Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, Київ

ЮРІЙ ПРИВАЛОВ,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, Київ

ЮРІЙ САПЕЛКІН,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, Київ

Етичні критерії цивілізаційного вибору

Вступ

Під цивілізаційним вибором ми розуміємо найзагальніші та найбільш довгострокові орієнтири (установки, цілі) у зовнішній і внутрішній політиці, добровільно чи мимоволі (через збіг обставин) пропонувані й реалізовані елітою, лідерами, керівництвом держави. Історично важливі дії державних лідерів, спрямовані в бік цих орієнтирів, поширюються потім на все суспільство, заломлюючись у безлічі актів взаємно незалежних і “випадкових” соціально-економічних відносин. Можна говорити, що суб’єктивні дії лідерів вступають у взаємодію з об’єктивними умовами. Яким буде результат узгодженості або протистояння суб’єктивного та об’єктивного? Щоб надійно відповісти на це питання, сама гуманітарна наука має чітко розрізняти категорії об’єктивного і суб’єктивного у разі сприйняття, опису й моделювання феноменів суспільства. Однак саме цей аспект треба визнати недостатньо розвиненим. Чимало (якщо не більшість) досліджень у сфері

соціології та, особливо, в економічній науці спрямовані не на вивчення того, як безліч актів взаємно незалежних випадкових відносин у суспільстві складаються природним (випадковим, стихійним) чином, а на вивчення планів, механізмів і результатів суб'єктивного втручання владних персон у суспільство й економіку. Спеціалісти переймаються здебільшого обґрунтуванням спроб зміни суспільства (та економіки) у заданому напрямі. У гуманітарній науці переважає, так би мовити, “едісонівське” або “мічурінське” перетворювальне ставлення до соціальної реальності. З цієї причини накопичено замало інформації про об'єктивний устрій суспільства, але вельми багатим є досвід соціально-економічних експериментів, насамперед невдалих. Унаслідок зазначених обставин ми маємо намір максимально спиратися на соціальну емпірику та верифіковувати моделі.

Емпіричні теоретичні доробки, створені нами в перебігу попередніх пошукових робіт і академічних досліджень, дають змогу поглибити розуміння цивілізаційного вибору. Ідеться про оцінювання масштабу соціальних дій, спрямованих на цивілізаційний поворот суспільства. Можливість виконати це завдання з'явилася у нас на підставі теорії соціального капіталу (докладніше див.: [Соціальний капітал, 2016: с. 157–219]), що дає підстави викласти кількісні оцінки “соціальної потужності” окремих людей. Крім того, ми могли б спробувати оцінити ризики цивілізаційного вибору вздовж соціальної вертикалі, використовуючи розроблені раніше теоретичні моделі соціальних ризиків для соціально неоднорідного суспільства [Лощинин, 2004: с. 271–333]. Виконане нами моделювання персональної відповідальності [Соціальний капітал, 2016: с. 163] прогнозує її історичне зниження. Разом з тим наша модель універсальної відповідальності [Привалов и др., 2016: с. 296] передбачає її історичне зростання. Зростання відповідальності обох типів є соціально позитивним, тому різноспрямовані тенденції виводять нас на нове розуміння соціальної еволюції як послідовності фаз, незіставно різних за сукупністю соціальних характеристик. Останніми роками публікувалися дослідження, які вказують на численні соціальні негативи, що зростають у перебігу еволюції людства. Для прикладу пошлемося на відому книгу авторитетного американського соціолога Д.Бела “Прийдешнє постіндустріальне суспільство” [Белл, 1999: сс. 493–664], а також на нещодавно видану книгу ізраїльського соціолога Ю.Харарі, цілковито присвячену феномену етичної неоднозначності соціальної еволюції [Харарі, 2018]. Зрештою ми схильні піддати сумніву традиційну інтерпретацію соціальної еволюції як сходження “від недосконалого до досконалого” і в цьому зв'язку могли б запропонувати альтернативне розуміння цивілізаційного вибору. Нарешті, багаторічне вивчення феноменів об'єктивної соціальної неоднорідності [Лекарь, 2011; Лекарь, 2007] наблизило нас до визнання відсутності єдності етики вздовж соціальної вертикалі [Лощинин, 2004: с. 330]. На цьому тлі ми могли б розвинути етику найбільших соціальних дій, здійснюваних лідерами національної ієрархії в процесі цивілізаційного вибору. Саме останнє завдання як найскладніша й найменш вивчена проблема етичного критерію привернула нас як предмет дослідження. Отже, який цивілізаційний вибір добрий, а який поганий?

Ясна річ, у перебігу нашого дослідження ми розглянемо чимало феноменів, що супроводжують розв'язання проблеми етики цивілізаційного вибору. З огляду на принципову новизну нашого сприйняття низки добре відомих парадигм соціології хочемо звернути увагу колеґ та опонентів на те, що автори не вважають себе носіями наукової істини й мають намір лише до неї наблизитися. Саме тому запропоновані матеріали підготовлено з надією на подальші дискусії.

Дві проблеми етики цивілізаційного вибору

Цивілізаційний вибір передбачає наявність волі (з боку певної владної особи чи групи владних осіб — президента, прем'єра, кабінету, парламенту, політичних партій, соціальних або професійних груп) і різноваріантність вибору. Цивілізаційний вибір передбачає також взаємодію керівної волі із соціальним середовищем і подальшу етичну оцінку вибору (добрий чи поганий, адекватний чи неадекватний), здійснену шляхом зіставлення досконалого вибору з об'єктивно наявними соціальними процесами.

У вступі ми згадали категорії вольових суб'єктивних соціальних дій видатних лідерів, з одного боку, і величезний за масштабами потік взаємно незалежних соціальних взаємодій — з іншого. Друге, як ми вважаємо, відзеркалює перебіг соціальної еволюції та становить її об'єктивний аспект.

Цивілізаційний вибір є послідовністю політичних, соціальних, культурних (та інших) односпрямованих актів — історичних подій. Ця послідовність на тривалому інтервалі часу веде до змін еволюційного масштабу. Надалі ми спробуємо запропонувати критерій трансформації історичних подій у події еволюційні, але в даному випадку нас, як і раніше, цікавлять етичні оцінки.

Якщо визнати, що соціальна еволюція відбувається об'єктивним чином, тобто не залежить від волі й інтересів окремих людей і навіть від волі й зусиль великих груп людей, то нам доведеться подолати кілька відчутних методологічних труднощів. Головне, нам необхідно зрозуміти, як несуперечливо сполучати очевидну в наш час свободу волі й довільність дій кожної окремої людини (і пересічної, і видатної), з одного боку, і об'єктивний плин найбільш загальних соціальних, економічних тощо процесів, з іншого боку; які характеристики соціального процесу можуть бути об'єктивними, а які ні; наскільки вільною є воля людини на тлі об'єктивної соціальної еволюції; як поєднати непоєднуване — свободу вибору будь-якої людини (в тому числі історичних особистостей) і зумовленість плину соціальної еволюції.

Такого роду неясності, як нам видається, стають першою проблемою етики цивілізаційного вибору, позаяк застосування етичних норм може бути радикально різним щодо суб'єктивного та об'єктивного. Фактично розв'язання цієї проблеми передбачає раціональне співвіднесення ролі особистості в історії і відсутності вирішального впливу особистості на соціальну еволюцію. Чи можливе їх поєднання і чим історія людства відрізняється від його еволюції? Відзначимо теоретичну гостроту ситуації: ми фактично доторкнулися до проблеми особливого статусу соціального знання і спробуємо запропонувати проект її розв'язання.

Напевно, нема принципових проблем для етичних оцінок суб'єктивного: дії окремих людей традиційно регулюються моральними нормами і правом, але й у цьому разі об'єктивні передумови моральних норм і законів було б важливо відстежити і сформулювати теоретично. Проте на нас одразу очікують суттєві ускладнення, якщо спробувати дати етичні оцінки тому, що відбувається об'єктивно, поза волею людей. Звісно, йдеться не про те, добрий чи поганий закон усесвітнього тяжіння Ньютона або закон Ампера про проходження струму крізь резистор. Інша річ — закон Парето про степеневий розподіл багатих учасників суспільства щодо ресурсів будь-якого типу. І в цьому разі неясності такого штибу, як нам видається, стають другою проблемою етики цивілізаційного вибору, оскільки передбачають застосування етичних підходів для оцінювання об'єктивних соціальних феноменів.

Проблема свободи волі за умов об'єктивної еволюції

Чи вправі ми очікувати об'єктивної інформації від соціології й економічної науки? З одного боку, гуманітарні науки вочевидь звернені до непередбачуваного світу персональних сприйнятів і персональних дій, зокрема соціально-економічних. З іншого боку, якщо відмовитися від об'єктивного в соціології й економічному знанні, то доведеться відмовитися від цінності цих наук: будь-яка наука вивчає передусім об'єктивне, навіть якщо вона вивчає сновидіння і віру. Саме внаслідок знання про об'єктивне кожна конкретна наука має свої головні переваги — вона прогнозує подальший перебіг розпочатих процесів і виявляє нові явища. На те саме ми маємо очікувати від об'єктивного гуманітарного знання — воно повинне прогнозувати й відкривати нове. Що може спрогнозувати знання, ґрунтоване на рішеннях парламентів і кабінетів міністрів або на думках респондентів і авторитетних персон? Сьогодні в кабміні домовилися про одне, а завтра передумали і втували інше тощо.

Наприклад, категорії та розміри “мінімальної зарплати” й “прожиткового мінімуму”, прийняті у багатьох розвинених країнах у результаті політичної боротьби й компромісів, не мають фундаментального смислу й цікаві лише як критерій надання соціальної допомоги в рамках можливостей бюджету. Ще один приклад нефундаментальної категорії — концепція “середнього класу”, вельми поширена в гуманітарній публіцистиці. Характеристики нашого середнього класу ми й досі не можемо вирізнити за об'єктивними критеріями. Як же поєднати очевидну індивідуальну непередбачуваність і, за припущенням, передбачуваність соціальної еволюції?

У пошуках виходу із цього пізнавального глухого кута погляньмо на схожі проблеми, з якими стикалися філософи та спеціалісти природничих наук, а також соціальна практика. Приміром, проблема свободи волі в релігійній свідомості: якщо навіть волосина не впаде з голови без волі Божої, то в чому полягає свобода волі людини діяти й у чому її відповідальність за свої дії? Промисел Божий тут виступає в тій самій місії, що й об'єктивна реальність у нашій теоретичній схемі. Чи можна застосовувати норми етики до дій людей, якщо все наперед визначено волею Божою? Чи можна застосовувати норми етики до дій людей, якщо перебіг процесів у суспільстві є об'єктивним і назагал наперед визначеним?

Проблема свободи волі в іудаїзмі, християнстві та в ісламі усвідомлювалася одночасно зі становленням цих віровчень і викликала найгостріші дискусії аж до Середньовіччя. Стаття “Свобода волі” в Новітньому філософському словнику [Ждановский, 2003: с. 881–882] демонструє картину тривалої загальноєвропейської полеміки. Серед непримиренних її учасників називають прихильників свободи волі людей (Пелагій, почасти Августин і Тома Аквінський, Еразм Роттердамський) і зятятих прибічників догмата про Божественну напередвизначеність (Мартин Лютер, Жан Кальвін). У наш час спори стосовно свободи волі вже втратили гостроту, але не тому, що було знайдено розв’язання проблеми, а тому, мабуть, що їхня марність втомила філософів. У сучасній літературі частіше можна знайти урівноважені й навіть байдужі описи дискусій про свободу волі, серед учасників яких аналітики схильні згадувати імена полемістів “другого плану”, що загрузли в численних нюансах проблеми — Ансельма Кентерберійського, Бернара Клервоського, Дунса Скота та ін. (пошлемося на виклад історії етики: [Гусейнов, 2003: с. 527–549]).

Відверто спрощено проблему свободи волі у християнстві викладено у Вікіпедії: “Для загальної церковної свідомості християнства від початку було однаково важливо зберегти в недоторканності обидва твердження: що все без винятку залежить від Бога і що дещо залежить від людини. Узгодження цих положень завжди було завданням богословів і християнських філософів, що викликало безліч різних рішень і спорів, котрі іноді загострювалися до віросповідальних поділів” (див. статтю “Свобода волі в релігії” у Вікіпедії). Тобто ми можемо стверджувати, що категорії Божого промислу і волі людини, обрані для діалектичного поєднання, виявилися надто антагоністичними. Нам важливо, що проблему співвідношення персональної волі і зовнішньої (божественної чи об’єктивної) приреченості в рамках теології та філософії не розв’язано таким чином, щоб це послугувало прямою підказкою в наших пошуках.

Утім, соціальна практика не могла не розв’язати проблему етики по-своєму: зовнішня зумовленість або необхідність формулюється як сукупність законів та етичних норм, і свобода волі людей обмежується цією сукупністю. Приблизно так розумів норми етики І.Кант у “Критиці практичного розуму” [Кант, 2018: с. 145–360]. Практичний розум в етиці Канта розглядається як джерело принципів моральної поведінки — “етики обов’язку”. Сукупність писаних і неписаних моральних норм Кант називав “гіпотетичними імперативами”, а сукупність законів — “категоричними імперативами”, причому обидві ці категорії Кант вважав об’єктивними. Персональні моральні установки Кант називав “максимами” і вважав суб’єктивними. Таким чином, в етиці Канта цілком точно протипоставлені об’єктивні й суб’єктивні сутності, що важливо й у нашому дослідженні. Сучасне розуміння співвідношень категорій закону, моралі та персональних установок мало відрізняється від уявлень Канта. Абсолютно актуальною можна вважати позицію Канта про співвідношення свободи вибору й етичних норм. Нагадаємо його добре відому фразу: “якби не було свободи, то не було б у нас морального закону” [Кант, 2018: с. 147]. Однак, на відміну від Канта, в контексті нашого дослідження ми не схильні акцентувати розрізнення кате-

горій закону і моралі, бо вважаємо їх взаємно зумовленими й однаково “імперативними”. Не акцентуємо ми і роль віри (релігії) у створенні та зміцненні соціальних імперативів — традицій (звичаїв), моралі, законів. Понад те, ми усвідомлюємо, що в ментальності населення німецьких князівств XVIII століття категорії закону і християнської моралі були куди більш імперативними, ніж для сучасного населення ФРН. Те, що було найнадійнішою опорою етики у XVIII столітті, легко піддається сумніву у столітті XXI.

Наголосимо, що в реальній соціальній практиці імперативність законів і моралі дуже жорстко обмежує персональну свободу вибору — аж до вигнання, довічного ув’язнення і страти індивіда. Це не означає, що аморальні та протиправні дії людей зникають зовсім, проте це означає, що вони мінімізуються за кількістю й масштабом, стають менш імовірними та менш значущими. Із плином часу етичні норми та закони змінюються, і в кожен новий момент історичного часу в суспільстві формується нова рівновага свободи волі й об’єктивних обмежень. Відзначимо дещо важливе: об’єктивні обмеження свободи волі в кожній країні історично (за достатньо великі проміжки часу) стають дедалі менш жорсткими.

Цікаво дізнатися, як проблема індивідуальної невизначеності (множинності індивідуальних альтернатив) і зумовленості узагальнених характеристик (непорушності загальних законів) представлена в природознавстві, насамперед в ядерній фізиці, де їхній контраст найяскравіший. Гуманітарії нерідко вважають, що у сферах природознавства застосовуються точні закони, а у сферах гуманітарних наук жодні точні співвідношення не можуть мати місця. Пошлемося на думку Л.Мізеса [Мизес, 2001: с. 67–72] і наведемо пару цитат. Перша: “...Природничі науки, спрямовувані їхнім необхідним апріорним детермінізмом, передбачають, що закон має виявляти себе в кожному індивідуальному випадку, і роблять узагальнення за допомоги того, що називається індуктивним висновком” [Мизес, 2001: с. 71]. Друга: “Ще нікому не вдалося поділити різних людей на класи, кожен член яких поводитиметься відповідно до однієї й тієї самої моделі” [Мизес, 2001: с. 72].

Такого роду уявлення, ставши згодом загально визнаними, послуговували підставою відокремлення економічної та соціальної наук від природознавства і віднесення їх до групи особливих, гуманітарних, “неточних” [Мизес, 2001: с. 72–73].

На нашу думку, і сприйняття природничих наук як “точних” не є вичерпним, і приєднання економічного й соціального знання до загального шеругу об’єктивних “стандартних” наук цілком можливе. Так, у першій третині XX століття у фізичній науці відбувалася революційна зміна уявлень про фізичний світ — з’явилася квантова механіка (див., зокрема, книгу Ш.Глешоу “Зачарування фізики” [Глешоу, 2002] і книгу В.Горбачова “Концепції сучасного природознавства” [Горбачев, 2003]). Згідно з новими уявленнями, мікрочастинки не мають жорсткої локалізації у просторі та часі і характеризуються не координатами, а щільністю розподілу ймовірності. Образно кажучи, замість жорстких і гранично мізерних “куль” вони виявляються протяжними “хмарами”, “збуреннями”, “хвилями”. Характеристики ансамблю мікрочастинок (атомів, молекул, електронів, протонів, нейтронів,

електронів, мезонів, фотонів тощо) можуть бути обчислені та виміряні лише як середні величини. Відносна похибка обчислення, вимірювання й підтримання середніх характеристик ансамблів мікрочастинок у наш час дуже велика й може сягати 10–15, але може бути і ще кращою. Ніколи раніше фізика не була настільки точною, як після визнання індивідуальної невизначеності характеристик учасників таких статистичних ансамблів. Саме середні значення характеристик підпадають під дію тих “точних” законів фізики, котрими дуже схильні захоплюватися гуманітарії. Ці закони стають особливо жорсткими, якщо мають місце резонанси та квантування.

Разом із тим індивідуальні характеристики мікрочастинок, як ми згадали, можуть мати дуже широкі відхилення. Сукупність цих індивідуальних відхилень, розглядувана як розподіл щільності ймовірності, підпадає під дію різних законів про розподіли та статистики, названих на честь їхніх першовідкривачів — Гауса, Пуасона, Гібса, Больцмана, Максвелла, Айнштайна, Планка, Фермі, Дирака та ін. Відомі пари доповняльних характеристик мікрочастинок (енергія і час, координати і імпульс), для яких спроба точного визначення однієї характеристики призводить до зростання невизначеності іншої відповідно до співвідношення невизначеностей Гайзенберга. Популярним є формулювання цього феномену як “корпускулярно-хвильового дуалізму”: кожна мікрочастинка є одночасно і локалізованою частинкою, і нелокалізованою хвилею. Фізичній науці відомі й набули теоретичного опису “чарівні” феномени індивідуальної невизначеності. Наприклад, мікрочастинка може одночасно пройти крізь дві близькі щілини у плоскому екрані, може на мізерний час порушити закон збереження енергії, зайнявши відповідну малу порцію енергії у просторі або в іншій мікрочастинці або віддавши їм на час цю мізерну порцію, а потім відновивши баланс в інший час і в іншому місці. Чим більшим є порушення закону збереження енергії, тим на менший час воно дозволене. Чим більшим є порушення закону збереження імпульсу, тим на меншій ділянці простору воно припустиме.

Становлення нових поглядів фізиків на об’єктивне і закономірне відбувалося з великими труднощами. Деякі видатні фахівці (наприклад А.Айнштайн) до кінця життя не змогли змиритися з імовірнісним описом, вважаючи його вадою квантової теорії, а не наслідком особливої природи мікросвіту. Вони сподівалися, що подальші успіхи фізики приведуть до створення ще глибшої теорії, котра поверне детерміністський опис. Тут ми можемо послатися на листування Айнштайна і Борна й на широко відомий вислів Айнштайна “Бог не грає в орлянку” — великий фізик вважав, що на якомусь вищому рівні розуміння мікроматерії не може бути ймовірностей [Франк-Каменецкая, 1971]. Сучасна фізична наука за минулі сто років торжества квантової теорії утвердилася у ймовірнісній парадигмі. Нові концепції природознавства вимагають модифікації уявлень про результати пізнавального процесу і про ставлення до дискредитованого знання. Зокрема, критерій фальсифікованості, що його розвивав К.Попер [Поппер, 2002: с. 84–85], варто сприймати в широкому сенсі: локальне у просторі й у часі відхилення від закономірного вже не можна визнавати його спростуванням. Доводиться шкодувати, що Л.Мізес, котрий був лишень на два роки молодшим за А.Айнштайна і прожив помітно довше, не розгледів, що природо-

знавство за роки його життя фактично засвоїло ту методологію, котру він передбачав для гуманітарних наук. Фігурально висловлюючись, саме природознавство у ХХ столітті набуло натхненно естетичної гуманітарності. Разом із тим проголошена гуманітарність економічної й соціальної наук виявилася фортечним муром, завдяки якому гуманітарії успішно захищали свою автономну галузь від міждисциплінарних ідей упродовж цілого століття.

Озираючись на досвід природознавства, ми можемо вже сміливо погоджуватися з тим, що об'єктивні характеристики слід шукати насамперед як середні величини для великих соціальних, економічних тощо груп ("ансамблів"), тоді як індивідуальна поведінка людей зазнає суттєвих випадкових відхилень і регулюється нормами етики та права, а також іншими (в тому числі об'єктивними) закономірностями. У великих базах відповідної інформації їм відповідатимуть широкі розподіли. Наприклад, уже виявлено розподіл типу Гібса — Больцмана для учасників правого крила середньодхідної групи населення у США [Dragulescu, 2001]. Нам не слід боятися ненауковості або неточності "дуального" опису соціальних суб'єктів, навпаки, саме дуальний опис може виявитися і найзмістовнішим, і найточнішим. Підсумовуючи порівняльний аналіз гуманітарної та природничої галузей об'єктивного знання, треба визнати надійну відсутність принципових відмінностей між ними. Те, що століття тому видавалося нездоланим муром, у наш час сприймається як незначна перешкода.

Отже, розв'язання означеної вище проблеми про співвідношення суб'єктивного та об'єктивного в соціології й економічній науці нам видається визнанням природної невизначеності індивідуальних характеристик у поєднанні з природною передбачуваністю середніх характеристик. Останні стають тими "об'єктивними даними", що їх соціологи й економісти можуть вважати результатами аналізів і прогнозів. Зазначимо, що немає підстав відмовлятися від застосовності ергодичної гіпотези матстатистики [Корн, 1973: с. 591–592] у соціально-економічних дослідженнях. Нагадаємо, що ця гіпотеза оголошує еквівалентними усереднення за часом характеристик одного учасника рівноважного ансамблю й одномоментне усереднення за рівноважним ансамблем характеристик усіх його учасників. Наприклад, нема можливості стверджувати, що дохід якогось працівника обов'язково пропорційний накопиченим ним знанням і навичкам. Проте якщо ми одномоментно розглянемо одразу багато робітників чи одного працівника упродовж тривалого часу, то лінійний зв'язок доходу з кваліфікацією і досвідом (людським капіталом) стає тим надійнішим, чим більше людей опинилося в рівноважній вибірці або чим довшим є час спостереження однієї людини. Чим більше сил, часу і засобів людина витратила на свою підготовку до праці, тим вищим є її дохід і ширшим список можливих професій.

Проблема етичного оцінювання об'єктивної еволюції

Є певна надія на позитивне розв'язання завдання про етику цивілізаційного вибору як великомасштабної соціальної дії впливових персон і

політичних сил, якщо ми домовимося негативними називати ті їхні дії, що відбуваються не у злагоді з головними тенденціями об'єктивної соціальної еволюції та гальмують їх. І навпаки, позитивними ми могли б називати ті великомасштабні соціальні дії цивілізаційної значущості, що спрямовані на пришвидшення головних тенденцій об'єктивної соціальної еволюції. Чи не спробувати нам знайти тут імперативи та опертися на них для вироблення критеріїв етики? Потреба у зверненні до основних тенденцій соціальної еволюції пов'язана з тим, що ми хочемо дати етичну оцінку великомасштабним соціальним діям, що втілюються у виборі.

Мабуть, нема таких об'єктивних процесів у суспільстві, які б могли одержати однозначно позитивну етичну оцінку. Наприклад, у перебігу соціальної еволюції історично зростає свобода вибору — свобода за Сартром і в деякому сенсі за Русо (посилаємося на їхніх інтерпретаторів: [Стрелков, 2004 а, б: с. 749–751; 742–744]). На наше переконання, свобода вибору способів створення середнього доходу — це головна свобода в сучасних індустріальних суспільствах. Об'єктивною причиною зростання такого роду свободи вибору є історичне зростання середньодохідного населення великих міст — того соціального середовища, де реалізується свобода вибору переважної більшості індивідів.

Проте якщо свободу вибору не обмежувати, то вона може як завгодно розширитися — аж до свободи виробництва та продажу наркотиків, свободи торгівлі зброєю та свободи екстремізму, свободи порнографії та проституції, свободи тіншового ринку та контрабанди, свободи підробок та фальсифікації, здирства та підкупу. Зауважимо, що деякі із названих тут в якості негативів соціальних явищ далеко не в усіх сучасних нам країнах, що вважаються розвиненими й демократичними, засуджуються як порочні. Зауважимо також, що уявлення про свободу індивіда передусім як про свободу вибору свого способу присутності у спільноті рівних собі є маловживаним у соціології. Зміст настільки важливої категорії, якою є свобода, вже тривалий час залишається без належного розвитку.

Якщо ж ми візьмемо не одну, а кілька найбільших еволюційних тенденцій, наприклад, крім (а) історичного зростання персональної свободи вибору оберемо ще й (б) історичне зростання населення Землі або (в) історичне підвищення продуктивності праці, (г) історичне скорочення середньої кількості членів сім'ї, (е) зростання великих міст, (ж) зростання соціальної нерівності тощо, то суперечливість цих тенденцій стане ще різучішою. Наприклад, історичне зростання населення Землі погіршує екологію середовища існування людства, що, своєю чергою, перешкоджає цьому зростанню, і це найпомітніша внутрішня суперечність тенденції зростання населення. Зростання населення людства призводить, зокрема до зростання мегаполісів. Саме там, передовсім, реалізується свобода вибору, але через численність населення великих міст свобода вибору супроводжується зростанням нерівності та зростанням конкуренції людей за найкращі умови праці й винагороди. Праця і конкуренція за робочі місця супроводжуються стресами та перевтомою, зростанням ранньої смертності та числа самогубств серед молоді у країнах із найбільшою динамікою економічного зростання та в пострадянських країнах [Демоскоп Weekly, 2012], і ця світова

тенденція посилюється. Зростання надлишкової нерівності, як вважають соціологи, призводить до зростання соціальної напруженості [Юревич, 2013]. Так реалізується одна із суперечностей зростання населення і зростання свободи вибору. Ще сильнішою суперечністю є поєднання зростання персональних свобод усередині середньодохідної групи й історичного ослаблення соціально-економічної влади внаслідок зростання кількості (здрібніння) її статусів. Небезпека “бюрократичного” виродження влади в результаті історичного підвищення продуктивності праці відзначалася нами раніше [Саєнко, 2016: с. 192–193].

Таким чином, об’єктивні умови не підвладні етиці внаслідок своєї об’єктивності, але вони також вислизають від однозначного оцінювання через свою внутрішню і взаємну суперечливість. Та й чи може етика бути об’єктивною? Чи можна впевнено говорити про те, що таке добре і що таке погане в узагальненому сенсі? Ми вже майже готові визнати неоднозначність самої проблеми і неможливість її розв’язання. У результаті ми опиняємося в “розумовому глухому куті”, куди вже не раз потрапляли дослідники-моралісти. Можливість застосування норм етики для оцінювання наймасштабніших соціальних дій найвпливовіших персон виявляється теоретично сумнівною.

Утім, настільки складна практична проблема, якою є застосовність етичних норм і законів до свободи персонального вибору в умовах об’єктивного перебігу соціальної еволюції, змушує шукати її загального (універсального, теоретичного) розв’язання. Наголосимо нетривіальність пізнавальної ситуації: об’єктивні тенденції вочевидь суперечливі, але законодавство і мораль є практично реалізованими!

Закони та мораль конкретно-історичні, локальні, позаяк діють у рамках державних, конфесійних та етнічних меж і формуються обмеженою кількістю експертів (і населення) в обмеженому інтервалі історичного часу. З цієї причини їхню об’єктивність нам (на відміну від Канта) слід поставити під сумнів або, принаймні, визнати менш фундаментальною, ніж об’єктивність найзагальніших тенденцій соціальної еволюції людства. Але і ці загальні тенденції ми щойно визнали суперечливими (неоднозначними).

Формула, запропонована Кантом як персональна максима індивіда, виявилася напрочуд простою, щоб не сказати — банальною: “вчиняй так, щоб максима твоєї волі могла бути загальним законом” [Кант, 2018: с. 182]. Кантова формула раціональної дії індивіда є плодом його багаторічних розмірковувань, але вона не переконує нас. Якщо ми спробуємо застосувати її, наприклад, до проблеми етики розподілу благ між учасниками однорідної соціальної групи, то, можливо, не наразимося на суперечності. Проте якщо індивід на межі виживання опиниться перед дилемою розподілу благ між середньодохідними учасниками суспільства (робітниками чи інженерами), то конфлікт етики рівності-братерства, якою керується більшість тих, хто виживає, та етики справедливості, що відповідає середньодохідній групі, буде неминучим. Етика рівності й етика справедливості перебувають також у попарному антагонізмі з етикою розподілу благ “за чинами” або за статусами, що діє в ієрархії соціально-економічної влади. Підкреслимо фундаментальність згаданого феномену *неєдності* етики: принцип розподілу спільно

створених благ є одним з найважливіших у суспільстві, і його неуніверсальність доволі точно гарантує *неєдність* уявлення про добро і зло.

Способи мінімізації соціального ризику [Соціальні ризики, 2004] і способи розподілу благ виявляються різними для різних соціальних груп, тому ми маємо ще один аргумент на користь твердження, що в суспільстві нема і не може бути єдиної етики, що діє по всій вертикалі соціальної ієрархії.

Підсилимо цю тезу тим, що норми законів і практика їх застосування теж мають суттєво варіювати (і реально варіюють) уздовж соціальної вертикалі: що дозволено Зевсові, ясна річ, не дозволено быку. Тим часом рівність людей перед законом (і заповідями Божими) багато століть філософи (у тому числі Кант) не насмілювалися брати під сумнів. Їх і зараз моралісти та юристи не наважуються спростовувати, але реальне законодавство пишеться з урахуванням особливої ролі кожної великої соціальної групи (кожного особливого способу життя, способу створення і споживання благ тощо). Іноді, як ми знаємо, закони можуть ухвалювати навіть під разові соціальні проекти і разові економічні оборудки. Як на дуже переконливий приклад загальної картини неоднорідної дії законів пошлемося на графік залежності параметра податкової віддачі (сплачений податок із гривні декларованого доходу) від логарифма декларованого доходу для всіх платників податків України, наведений у статті С.Лекаря [Лекарь, 2012]. Цей графік може бути об'єктивним ідентифікатором соціальної структури України, хоча наше податкове законодавство створювалося і створюється з урахуванням тільки виду власності та способу одержання доходу. Як виявилось, у багатих і бідних громадян радикально різні види власності і способи життя, і тому на них діють різні закони.

Тут ми маємо знову звернутися до тріади “ті, хто виживає, — середньодохідна група — влада” як до засадового емпіричного факту. Технологія ідентифікації соціальних груп може мати об'єктивні підстави. Як уже згадувалося, їх можна розрізняти за специфічними способами та обсягами виробництва і споживання благ, вимірюваних у грошах. Найкращим джерелом такого штибу вихідної інформації є знеособлена податкова статистика бізнесу і фізичних осіб. Опрацювання податкової статистики України [Лекарь і др., 2007, 2011], США [Dragulescu, Yakovenko, 2001], Японії [Чеботарев, 2004] приносить свої результати. Наявність об'єктивної інформації про соціально-економічну неоднорідність надає нам суттєві переваги перед нашими попередниками, які зазнали фіаско в пошуках генерального критерію й універсального змісту традиційних категорій етики.

Зауважимо, що: основний закон чистого практичного розуму, запропонований Кантом, методологічно побудований так, що в ідеалі він (і відповідно дія індивіда) зводиться до категоричного імператива. Свобода волі раціонально використовується для дотримання вимог закону. Свобода як усвідомлена необхідність — це свобода і за І.Кантом, і за його великим попередником Б.Спінозою.

В якості ілюстрації безнадійності спроб відшукати єдині контенти, формули та дефініції найбільш відповідальних і навантажених етичних категорій — добра і зла, чесноти, пороку, обов'язку — посилаємося на дослідження Дж.Мура, проведені більш ніж за століття після І.Канта. У своїй книзі

“Принципи етики” [Мур, 1984] Мур найбільшу увагу приділив аналізу дефініцій добра, представлених в історії етики, і дійшов висновку, що всі вони хибні. У результаті Мур доходить такого судження: “Найбільшими цінностями, які ми знаємо або можемо собі уявити, є певні стани свідомості, котрі загалом можна визначити як радість спілкування з людьми і насолоду прекрасним” [Мур, 1984: с. 281]; або ж такого: блага “ґрунтуються на любові до прекрасного і до гарних людей” [Мур, 1984: с. 322]. Безпорадність Мура здатна викликати сумнів у самих засадах нашого предмета: чи можливий взагалі універсальний зміст в основних категоріях етики?

Методологічно проблема об’єктивної етики виявляється настільки складною, що її розв’язання в рамках традиційних підходів видається нерезальним.

Центральна парадигма теорії етики та її обговорення

На даний момент у нас залишаються нерозв’язаними три проблеми — (1) відсутність єдиної етики для всієї висоти соціальної вертикалі, (2) незастосовність етики до наймасштабніших (цивілізаційного штибу) об’єктивних процесів у людстві, а також (3) взаємна і внутрішня суперечливість основних еволюційних процесів. Спробуємо розв’язати ці проблеми аксіоматичним шляхом, вдавшись до мотивованого постулювання, тобто вчинимо так само, як вчиняли всі наші попередники, зокрема І. Кант і Дж. Мур.

З усіх відомих нам великомасштабних еволюційних процесів виокремимо об’єктивний процес зростання загальної чисельності населення Землі як найсуттєвіший. Будемо вважати його етично позитивним, абстрагуючись від усіх супутніх йому негативів (погіршення довкілля і зростання соціальних проблем у мегаполісах тощо) як менш важливих і значущих. Так і є насправді — людство зростає саме тому, що всі чинники, які перешкоджають цьому, менше значущі. Тим самим ми знімаємо проблеми (2) і (3), названі вище. Відмовимося від пошуку універсального критерію етики, застосовного до всього суспільства, і тим самим знімемо проблему (1). Будемо розглядати згадане зростання населення як генеральний критерій етики для оцінювання наймасштабніших соціальних дій учасників національних ієрархій, у тому числі цивілізаційного вибору. Якщо якась нація (народ, етнос) опинилася в умовах демографічного переходу й об’єктивно скорочує своє населення, то позитивний цивілізаційний вибір має сприяти вповільненню депопуляції населення або навіть протилежній динаміці впродовж певного часу.

На користь обраного нами генерального критерію етики висловимо такі докази. По-перше, критерій зростання населення найприродніший: якщо умови життя якоїсь популяції тварин добрі, то вона впевнено розмножується. По-друге, запропонований критерій підкреслює демографічну виокремленість людства: *homo sapiens* — єдиний різновид живого на Землі (якщо не враховувати домашніх тварин і домашніх паразитів людини), який має біомасу, що істотно перевищує обмеження, накладені степеневим законом розподілу всіх учасників біосфери Землі — від бактерій і комах до кито-

подібних (пошлемося на С.Капіцу, цит. у: [Мур, 1984: с. 25–27]). Названа виокремленість є результатом безупинного (впродовж багатьох тисячоліть) зростання людства. По-третє, запропонований генеральний критерій етики здатен породити розгалужену послідовність супідрядних співзвучних йому критеріїв етики, що обслуговують генеральну ідею зростання всесвітньої популяції людей. Запропонований нами демографічний критерій може стати стрижнем, базою, фундаментом для відновлення на його підставі переважної більшості сучасних етичних норм і законів. Добрим і благодатним є те, що зміцнює тенденцію до зростання або підтримання чисельності населення. Це головне добро. Негативним є все, що перешкоджає зростанню, скорочує чи пришвидшує скорочення населення, — це головне зло. Нарешті зазначимо, що критерій зростання населення як головного добра має суттєві переваги щодо всіх інших можливих індикаторів стріли історичного часу людства й одночасно кандидатів на роль центральної парадигми етики. Назвемо їх ще раз: історичне підвищення продуктивності праці, скорочення середньої кількості членів сім'ї, зростання персональної свободи вибору, зростання великих міст, зростання соціальної нерівності тощо.

Наголосимо, що ми обмежуємо застосування запропонованого нами генерального критерію етики суто рамками однієї ключової соціальної групи — вищої ієрархії влади, але саме вона здійснює цивілізаційний вибір. Аксіому про позитивність зростання загальної чисельності населення Землі або чисельності певного етносу будемо називати “центральною парадигмою теорії етики”. Термін “парадигма” тут вжито у сенсі “велика концепція”, “головний постулат”, “головна аксіома”. Запропонована нами центральна парадигма — аналог формули раціональної соціальної дії, запропонованої І.Кантом. Новим найменуванням цієї категорії ми волиємо підкреслити її аксіоматичну природу. З кількох можливих варіантів найважливіших еволюційних процесів як еталонний ми обираємо найбільш зручний та евристичний. Ми відмовляємося від “основного закону чистого практичного розуму” Канта, але ретельно мотивуємо наш вибір, надаючи нашим науковим опонентам максимальні можливості для перегляду висунутого нами генерального критерію блага.

Обговоримо запропоновану тут центральну парадигму теорії етики. Наголосимо ще раз, що в методологічному (гносеологічному, когнітивному) плані ми вчиняємо у той самий формальний спосіб, як і було заведено вчиняти в теорії етики: ми “вручну” вводимо його. Як генеральний критерій етики ми обрали наймасштабніший еволюційний процес, емпірично спостережуваний в людстві. І це дуже істотна відмінність нашої спроби побудови теоретичної етики від спроб Канта і Мура. Наша парадигма вводиться в абсолютному форматі, як у Мура, але не у відносному, як у Канта. Наша парадигма від початку вважається обмеженою застосуванням тільки для учасників ієрархії влади (насамперед для вищих ієрархів), тоді як свої критерії етики Кант і Мур вважали застосовними до всього суспільства. Запропонована нами центральна парадигма етики, як і “основний закон чистого практичного розуму” Канта і “найвища цінність” Мура, формується саме як теоретична категорія, тоді як практична етика і практичне право свої базисні норми з найдавніших часів намагаються, модифікують і застосовують мето-

дом спроб і помилок. Безпідставні в теоретично строгому сенсі, вони набувають якнайширшого і найпродуктивнішого застосування в реальному соціальному житті.

Застосування певного принципу для учасників соціальної ієрархії означає насправді досить серйозні загальні вимоги до цього принципу. Передусім ідеться про самоподібність: властивості будь-якого малого фрагмента ієрархії мають бути подібними до властивостей ієрархії загалом [Гелашвили, s.a.], тому запропонована нами парадигма має бути однорідним чином застосовуваною не тільки для вищих ієрархів, а й у будь-якому малому фрагменті ієрархії. Якщо ієрархія загалом у результаті позитивного цивілізаційного процесу збільшує населення, то тим самим вона збільшує кількість нижніх чинів у своїй основі, а також кількість нижніх чинів в основах усіх її можливих малих фрагментів. Отже, запропонована нами парадигма задовольняє важливій вимозі самоподібності соціальної ієрархії.

Наша парадигма має відповідати також історичній еволюції ієрархії влади. Щоб переконатися в цьому, оцінимо ентропію ієрархії, що дорівнює (як звичайно) логарифму числа можливих способів її побудови [Корн, 1973: с. 558–559]. Число можливих способів, своєю чергою, має бути близьким до числа перестановок у найнижчому і найбагатолюднішому статусі виконавців: влада, організуючи активність “нижніх чинів”, обирає і змінює лідерів локальних завдань. Тому ентропія ієрархії має бути близькою до величини $\ln N!$, де N — кількість учасників основи ієрархії, а $N!$ — кількість перестановок у статистичному ансамблі з помітними елементами (учасниками) [Корн, 1973: с. 567]. Еволюція рівноважного або майже рівноважного статистичного ансамблю спрямована в бік збільшення його ентропії, тому запропонована нами центральна парадигма етики відповідає позитивній оцінці головного еволюційного процесу в ієрархії — зростанню кількості нижніх чинів. Підприємства у разі успіхів економічної діяльності та міграції збільшують кількість працівників, міста — кількість жителів, постачальники — кількість споживачів, а держави — кількість громадян. Процеси, в результаті яких кількість “нижніх чинів” зменшується, розвиваються всупереч природному перебігу незалежних випадкових подій і мають розглядатися як суспільне зло.

Основний закон чистого практичного розуму Канта тепер можна переформулювати, використовуючи вербальну конструкцію її автора: “вчиняй так, щоб зрештою сприяти приросту чисельності залежного від тебе населення”. Запропонована нами парадигма, що обирає зростання населення як головний позитив учасника ієрархії влади, дає змогу вивіряти за ним багато інших цінностей реального суспільства. Благом виявляється все, що сприяє зростанню населення, у тому числі заходи зі зміцнення сім’ї, здоров’я, зайнятості, християнської віри, збереження особистої та приватної власності, заходи зі зниження кримінальності, заходи на підтримку внутрішньополітичної й економічної стабільності в суспільстві тощо.

Ще зовсім недавно, у другій половині ХХ століття, надшвидке зростання населення Землі сприймалося як реальна небезпека перенаселення. Багато країн вживали тоді особливих заходів щодо скорочення народжуваності. Якби в той час ми запропонували приріст населення як головне

соціальне благо, то навряд чи нас зрозуміли б колеги. Тим більш неприйнятною була б наша етична парадигма за часів Т. Мальтуса — І. Канта, коли обговорювалася проблема всесвітнього голоду у зв'язку з небезпекою перенаселеності Землі. Зараз уже для більшості соціологів і демографів вочевиднилася самообмеженість надшвидкого зростання людства. Побоювання Мальтуса виявилися марними. Понад те, є реальна небезпека, що демографічний перехід завершиться не стабілізацією населення Землі, а породить стрімку всесвітню депопуляцію (пошлемося на наше нещодавнє дослідження [Ожован, 2016]). За цих умов запропонована нами позитивність приросту, збереження або принаймні зменшення темпів падіння чисельності співвітчизників у якості головного цивілізаційного блага навряд чи видаватиметься хибною абстракцією. У зв'язку з посиленням міжконтинентальної й регіональної міграції людей у наш час треба зазначити, що запропонований нами критерій блага слід розуміти як позитивність приросту власного, а також асимільованого населення.

Таким чином, напередодні завершення всесвітнього демографічного переходу й у зв'язку із завершенням де-факто багатьох національних демографічних переходів, зокрема в Україні, ми маємо знизити критерій позитивного оцінювання: наймасштабніші соціальні дії лідерів національних ієрархій (у тому числі в рамках цивілізаційного вибору) мають зменшувати швидкість природного зменшення населення і кількості працівників. Яким шляхом? — Через зменшення еміграції власного населення, кероване зростання імміграції населення ззовні, збільшення народжуваності та зменшення смертності тощо. Соціум України перебуває саме у стані завершення демографічного переходу, коли вже почався і наростає природний спад корінного населення. З цієї причини загальна етична оцінка успіху цивілізаційного вибору України має визначатися через зниження ризиків утрати нашого населення.

Наголосимо — ми говоримо про людей, котрі фактично мешкають у країні, котрі фактично працюють у ній і фактично беруть участь в її соціальному житті. Якщо наш співвітчизник живе і працює за кордоном, то це втрата для нашого соціуму, бізнесу і держави. Зауважимо, що у демографічних ризиків має бути та сама розмірність, що й у звичайних соціальних ризиків (сумарна кількість втрачених соціальних позицій за одиницю часу [Лощинин, 2004: с. 271–333]). З цієї причини сукупний національний соціальний ризик виявиться адитивною величиною і може бути підрахований. Підкреслимо ще й у цьому зв'язку, що запропонована тут нова парадигма етики природним чином пов'язана не тільки із властивостями ієрархії, а й із розробленою нами раніше теорією соціальних ризиків. Отже, запропонована нами теоретична схема демонструє добру надійність, хоча, напевно, не виглядає простою.

Постулювання етичної позитивності об'єктивного процесу, яким є зростання населення Землі, у пізнавальному сенсі виглядає все ж таки не надто переконливим. Ми вже відзначали нашу віру в гуманітарне соціальне, економічне і т.ін. знання як науку стандартну і вже згадували, що об'єктивні закони не потребують етичного оцінювання. Тут волимо вказати на важливі нюанси, що зближують гуманітарне знання з природничими науками й у питанні про етику об'єктивного. Людина є не тільки суб'єктом і об'єктом гуманітарних наук. Як спостерігач і як дослідник вона фігурує і в науках при-

родничих. Наукові публікації передбачають реквізити авторів та опис методів аналізу, де багато суб'єктивного. Вибір відомих законів для опису й інтерпретації наукових результатів, а також виведення нових законів теж суб'єктивні. Наукові результати доволі тривалий час залишаються персональними, поки під тиском нових співзвучних їм результатів масова свідомість спеціалістів не канонізує їх. Новітні закони й ті, що їм передують, існують одночасно, і вибір їх ученими та практиками регулюється не лише дослідницькими завданнями, а й науковою етикою.

Можливо, наші колеги й опоненти вважатимуть неприйнятно складними наші міркування. У відповідь ми маємо заперечити, що пошуки теоретичного критерію блага, здійснювані, зокрема, Кантом і його послідовниками упродовж століть, були, на наш погляд, безуспішними, і можливе розв'язання цієї проблеми вочевидь не буде простим. Пригадаймо для порівняння, як формувалася у світі єдина система мір довжини: вона починалася від антропомірних одиниць на кшталт “стадії”, “фута”, “кроку”, “ліктя”, “п'яді”, “аршина” та ін., придатних для найпростіших практичних застосунків (коли еталони довжини були буквально “під руками” і “під ногами”), але очевидно не універсальних. Потім з'явилася універсальна геовимірніа одиниця довжини “метр”, прив'язана спершу до довжини відрізка довготи, а потім до довжини екватора Землі. Еволюція мір тривала згодом у боротьбі за точність, і в результаті сучасний еталон метра від 1983 року прив'язаний уже не до довжини Земних мір, а до швидкості світла і частоти електромагнітних коливань. Метр — це відстань, яку проходить світло у вакуумі за $1/299\,792\,458$ частку секунди (див., напр.: статтю “Метр” у Вікіпедії). Треба думати, що зараз ми використовуємо далеко не останні дефініції та способи вимірювання одиничної довжини, позаяк еволюція системи мір триває. Аналогічно можна припускати, що розвинена у цій праці концепція етичної бази (критерію, центральної парадигми етики) у разі її визнання буде так само відноситися до основного закону чистого практичного розуму Канта, як метр до аршина. І нам ясно, що запропонована нами парадигма в будь-якому разі не буде ані вічною, ані останньою, оскільки попереду на нас очікують нові фази еволюції людства й нові досягнення в теорії добра і зла.

Хоча пропонуваній нами критерій безпосередньо (“в реальному часі”) призначений для етичного оцінювання найбільших соціальних дій національних лідерів, остаточний висновок про ефективність цих дій неможливо сформулювати одразу. Знадобиться куди триваліший інтервал часу, щоби вочевиднилися наслідки тенденцій, які в даний час характеризуються лишень як “можливий виграш” і “можливий збиток”. Про який інтервал часу слід вести мову? Напевно, настає момент, коли ми маємо запропонувати проект розв'язання проблеми про співвідношення історичного й еволюційного, оскільки аналізований тут цивілізаційний вибір може бути оцінений саме як еволюційний процес.

Ми вже обговорювали особливу важливість головного еволюційного процесу, в якому перебуває людство, — історичного зростання населення Землі. Це зростання параметризується характерним часом, що дорівнює 45 рокам [Капица, 2010: сс. 37, 53, 64–66]. Демографічний смисл цієї часової константи поки остаточно не ясний, але її об'єктивність безперечна: вона

визначає час демографічного переходу людства, час завершення надшвидкого квадратичного зростання. Саме в цей час ми живемо. Другий кандидат на характерний час — репродуктивний період людини (середній час зміни поколінь, дорівнює 21 року) — виявився непридатним для рівнянь зростання, і в усіх смислах видається надто мізерним. Третя група часів — часи історичних епох — характеризується швидким зростанням часових інтервалів від нашого часу вглиб століть. Критерій цих часових інтервалів — рівність сумарної кількості людей, що жили в їхніх рамках [Капица, 2010: с. 68–76]. Наша історична епоха виявляється найкоротшою. З цієї причини ми маємо у своєму розпорядженні єдиний капітальний критерій часового лага 45 років для остаточного оцінювання наслідків цивілізаційного вибору як чинника національної еволюції в наш історичний час.

Як конкретно відбувається трансформація історичних подій (дат, персон, діянь) у знеособлені еволюційні зсуви, описувані в узагальнених категоріях? — (1) Через зміну національних лідерів, коли влада й опозиція багаторазово міняються місцями; (2) через відмирання найголовніших єдналих ідей, що зазвичай відбувається разом із природною смертю їхніх носіїв; (3) через багатократну зміну геополітичної кон'юнктури навколо держави та етносу.

Еволюція центральної парадигми теорії етики

Зазирнімо в найближче майбутнє й обговорімо можливу еволюцію запропонованої нами центральної парадигми теорії етики. Загальним тлом для цього, звісно, буде завершення історичного зростання людства. Стосовно розвинених країн і регіонів це означатиме вичерпання не тільки власного трудового ресурсу, а й припливу працездатного населення ззовні. Економістам доведеться визнати, що головним джерелом національного економічного зростання є не інвестиції, а зростання економічно активного населення, це зростання на той час уже вичерпається. Вперше в історії людства трудовий ресурс загалом стане важливішим за мінеральний. За цих умов посиляться боротьба держав за працездатне населення, яка не буде обмежуватися “цивілізованими” засобами, і в дусі безсоромностей XXI століття не зупиниться ні перед чим заради вигнання людей із конкурентних регіонів на свою користь. Мовні, релігійні, культурні відмінності людей втрачатимуть значення, але одночасно посиляться проблема добору людей, ще придатних — унаслідок належної відповідальності — до інтенсивної праці у великих колективах. Проблема недостатньої персональної відповідальності в нових поколіннях працівників посиляться насамперед у зв'язку з тим, що сім'ї, в яких вони одержують найперше і найефективніше виховання, історично слабшають. Всесвітній демографічний перехід людська сім'я зустрічає вже в “напівживому” стані.

Запропонована нами центральна парадигма, як ми очікуємо, історично буде зсуватися в бік принципу залучення працездатного і соціально відповідального населення, але не населення взагалі. Очевидно, саме Євросоюз має першим просувати цю парадигму. Він або навчиться сепарувати

потік іммігрантів, відбираючи й навчаючи кращих, або загине під цим потоком, що у даний час став майже некерованим.

Цікаво простежити історичні тенденції у середовищі учасників соціальних ієрархій — суб'єктів пропонованої нами етики. Історичний час у створенні нами математичні моделі вноситься через часову залежність малих параметрів із розмірністю “благо”, “потік благ” і “люди”. Малий параметр із розмірністю “люди” формується, напевно, сімейними колективами (де виховуються нові люди), а потім стає основою архітектури соціальних ієрархій усіх типів. Історичне зменшення малого параметра чисельності (розміру домогосподарств) призводить до зростання кількості статусів у соціальній ієрархії та збільшення кількості благ, необхідних для її побудови — влада з плином часу зростає вгору і дорожчає. В історичній перспективі зменшення цього малого параметра послабляє силу влади, оперативність і адекватність її реакції на зміну соціальної обстановки, а також погіршує відповідальність її учасників. Гіпертрофовано зросла влада не стільки зорганізовує, скільки стомлює народ марною суетою. Згодом влада стає дедалі дорожчою, але діє дедалі менш адекватно — такою є наша гіпотеза про історичну еволюцію ієрархії. За цих умов сучасний цивілізаційний вибір, що відбувається в історично стислий термін, потенційно небезпечний непродуманістю і навіть безвідповідальністю стратегічно важливих рішень.

У зв'язку з історичним послабленням сили ієрархії, наймасштабніші соціальні дії найбільш владних персон повільно, але невпинно втрачають ефективність. Традиційно ця “хвороба” називається бюрократією, але наш аналіз указує на її необоротний і вельми небезпечний характер: влада в перебігу своєї історичної еволюції виявляє схильність до ослаблення, а наприкінці еволюції — до виродження. Якщо цей процес реалізується так, як впливає з наших теоретичних схем, то втрата надійності управління спершу відбуватиметься на найвищих рівнях ієрархії, а потім деградація управління вразить навіть невисокі рівні. З урахуванням феномену повільної деградації верховної влади суб'єктами запропонованої нами етичної парадигми будуть лідери історично знижуваних рівнів управління, і їхні можливості з поліпшення демографічних характеристик підконтрольної частини населення ставатимуть дедалі обмеженішими.

Джерела

Белл, Д. (1999). *Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования*. Москва: Academia.

Гелашвили, Д. Б., Иудин, Д. И., Розенберг, Г. С., Якимов, В. Н., & Шурганова, Г. В. (2004). Степенной закон и принцип самоподобия в описании видовой структуры сообществ. *Поволжский экологический журнал*, 3, 227–245.

Глэшоу, Ш. Л. (2002). *Очарование физики*. Ижевск: Регулярная и хаотическая динамика.

Горбачев, В. В. (2003). *Концепции современного естествознания*. Москва: Оникс 21 век.

Гумсейнов, А. А. (Ред.). (2003). *История этических учений*. Москва: Гардарики.

Демоскоп Weekly (2012, 17–30 вересня). Отримано з www.demoscope.ru/weekly/2012/0523/index.php.

Ждановский, А. П. (2003). Свобода воли. В А. А. Грипанов (Ред.), *Новейший философский словарь* (3-е изд., исправл.) (с. 602). Минск: Книжный дом.

Иванова, А. Е., Сабгайда, Т. П., Семенова, В. Г., Антонова, О. И., Никитина, С. Ю., Евдокушкина, Г. Н., & Чернобавский, М. В. (2011). *Смертность российских подростков от самоубийств*. Москва: ЮНИСЕФ.

Кант, И. (2018). Критика чистого разума. Критика практического разума. Критика способности суждения. Москва: Эксмо.

Капица, С. (2010). *Парадоксы роста: законы развития человечества*. Москва: Альпина нон-фикшн.

Корн, Г., Корн, Т. (1974). Справочник по математике (для научных работников и инженеров). Москва: Наука.

Лекарь, С. (2012). К вопросу о создании больших обезличенных неагрегированных баз данных о потреблении, производстве и распределении главных ресурсов. *Український журнал "Економіст"*, 3, 19–24.

Лекарь, С., Привалов, Ю., & Лощинин, М. (2007). Сопоставление статистик бизнеса и физических лиц. *Український журнал "Економіст"*, 10, 12–28.

Лекарь, С., Привалов, Ю., Шабанов, В., & Лощинин, М. (2011). Неоднородность населения: социально-экономический аспект. *Український журнал "Економіст"*, 6, 4–30.

Лощинин, М. (2004). Персональный и коллективный социально-экономические риски в принципиально неоднородном социуме. В Ю. І. Саенко & Ю. О. Привалов (Ред.), *Соціальні ризики* в 2 т. Т. 2 (с. 271–333). Київ: Фоліант.

Метр (б. д.). В *Wikipedia*. Отримано з <https://uk.wikipedia.org/wiki/Метр>.

Мизес, Л. фон (2001). Теория и история: интерпретация социально-экономической эволюции. Москва: Юнити-Дана.

Мур, Дж. Э. (1984). *Принципы этики*. Москва: Прогресс.

Ожован, М. И., & Лощинин, М. Б. (2015). Эвристические парадоксы теоретической демографии С. П. Капицы. *European Researcher. Series A*, 92(3), 237–248. <http://dx.doi.org/10.13187/er.2015.92.237>.

Поппер, К. Р. (2002). *Объективное знание. Эволюционный подход*. Москва: Эдиториал УРСС.

Привалов, Ю. А., Ожован, М. И., & Лощинин М. Б. (2016). Феномен запертого выживания. *European Researcher. Series A*, 106(5), 293–314. <http://dx.doi.org/10.13187/er.2016.106.293>.

Саенко, Ю. (Ред.). (2016). *Соціальний капітал: теорія й практика*. Київ: Ліга-Прес.

Саенко, Ю. І., & Привалов, Ю. О. (Ред.). (2004). *Соціальні ризики* в 2 т. Т. 2. Київ: Фоліант.

Свобода воли в религии (б. д.). В *Wikipedia*. Отримано з https://ru.wikipedia.org/wiki/Свобода_воли_в_религии.

Соціальні ризики в 2 т. Т. 2. Київ: Фоліант.

Стрелков, В. И. (2004а). Руссо. В А. А. Ивин (Ред.), *Философия: Энциклопедический словарь* (с. 742–744). Москва: Гардарика.

Стрелков, В. И. (2004б). Сартр. В А. А. Ивин (Ред.), *Философия: Энциклопедический словарь* (с. 749–751). Москва: Гардарика.

Франк-Каменецкая, Т. Д. (1971). Переписка А. Эйнштейна и М. Борна. *Успехи физических наук*, 104, 522–526. <http://dx.doi.org/10.3367/UFN.0104.197107i.0522>.

Харари, Ю. Н. (2016). *Sapiens: краткая история человечества*. Москва: Синдбад.

Чеботарев, А. (2004). Распределение плотности населения по величине контролируемого потока в иерархической модели экономики является распределением Парето с показателем 1. *Український журнал "Економіст"*, 12, 64.

Юревич, А. В., Журавлев, А. Л., & Юревич, М. А. (2013). Избыточное неравенство доходов как угроза национальной безопасности России. *НВ: Национальная безопасность*, 2, 182–202. <http://dx.doi.org/10.7256/2306-0417.2013.2.550>.

Dragulescu, A., & Yakovenko, V. M. (2001). Exponential and power-law probability distributions of wealth and income in the United Kingdom and the United States. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 299(1–2), 213–221.
[http://dx.doi.org/10.1016/S0378-4371\(01\)00298-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0378-4371(01)00298-9).

Матеріал отримано 12.01.2019

References

- Bell, D. (1999). *The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Academia. [= Белл 1999].
- Chebotarev, A. (2004). A controlled-flow distribution of population density in a hierarchical economic model is the Pareto distribution with exponent 1. [In Russian]. *Ukrainian Journal "Economist"*, 12, 64. [= Чеботарев 2004].
- Demoscope Weekly (2012, September 17–30). [In Russian]. Retrieved from www.demoscope.ru/weekly/2012/0523/index.php. [= Демоскоп Weekly 2012]
- Dragulescu, A., & Yakovenko, V. M. (2001). Exponential and power-law probability distributions of wealth and income in the United Kingdom and the United States. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 299(1–2), 213–221.
[http://dx.doi.org/10.1016/S0378-4371\(01\)00298-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0378-4371(01)00298-9).
- Frank-Kamenetskaya, T. D. (1971). The Born–Einstein letters. [In Russian]. *Physics-Uspokhi (Advances in Physical Sciences)*, 104, 522–526.
<http://dx.doi.org/10.3367/UFNr.0104.197107i.0522>. [= Франк-Каменецкая 1971]
- Free will in theology (n. d.). In *Wikipedia*. [In Russian]. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Свобода_воли_в_религии. [= Свобода воли]
- Gelashvili, D. B., Iudin D. I., Rozenberg, G. S., Yakimov, V. N., & Shurganova, G. V. (2004). Power law and self-similarity principle in the description of communities' species structures. [In Russian]. *Povolzhskiy Journal of Ecology*, 3, 227–245. [= Гелашвили 2004]
- Glashow, Sh. L. (2002). *The charm of physics*. [In Russian]. Izhevsk, Russian Federation: Regular and Chaotic Dynamics Press. [= Глэшоу 2002]
- Gorbachev, V. V. (2003). *Conceptions of modern natural history*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Oniks 21 vek. [= Горбачев 2003]
- Guseinov, A. A. (Ed.). (2003). *History of ethical doctrines*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Gardariki. [= Гусейнов 2003]
- Harari, Yu. N. (2016). *Sapiens: a brief history of humankind*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Sindbad. [= Харари 2016]
- Ivanova, A. Ye., Sabgaida, T. P., Semenova, V. G., Antonova, O. I., Nikitina, S. Yu., Yevdokushkina, G. N., & Chernobavskii, M. V. (2011). *Suicide mortality among Russian teenagers*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: UNICEF. [= Иванова 2011]
- Kant, I. (2018). *Kritik der reinen Vernunft. Kritik der praktischen Vernunft. Kritik der Urteilskraft*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Eksmo. [= Кант 2018]
- Kapitsa, S. (2010). *Paradoxes of growth: Laws of global development of humanity*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Alpina Non-Fiction. [= Капица 2010]
- Korn, G., Korn, T. (1974). *Mathematical handbook for scientists and engineers*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Nauka. [= Корн 1974]
- Lekar, S. (2012). Creating big anonymised non-aggregate databases on production, consumption and distribution of key resources. [In Russian]. *Ukrainian Journal "Economist"*, 3, 19–24. [= Лекарь 2012]
- Lekar, S., Privalov, Yu., & Loshchinin, M. (2007). A comparison of statistics for business with those for natural persons. [In Russian]. *Ukrainian Journal "Economist"*, 10, 12–28. [= Лекарь 2007]

Lekar, S., Privalov, Yu., Shabanov, V., & Loshchinin, M. (2011). Settlement heterogeneity: a socio-economic aspect. [In Russian]. *Ukrainian Journal "Economist"*, 6, 4–30. [= Лекарь 2011]

Loshchinin, M. (2004). Personal and collective socio-economic risks in a basically heterogeneous society. [In Russian]. In Yu. I. Saienko & Yu. O. Pryvalov (Eds.), *Social risks* in 2 vol. Vol. 2 (pp. 271–333). Kyiv, Ukraine: Foliant. [= Лощинин 2004]

Metre (n. d.). In *Wikipedia*. [In Ukrainian]. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Метр>. [= Метр]

Moore, G. E. (1984). *Principia ethica*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Progress. [= Мур 1984]

Ojovan, M. I., & Loshchinin, M. B. (2015). Heuristic paradoxes of S. P. Kapitsa's theoretical demography. [In Russian]. *European Researcher. Series A*, 92(3), 237–248. <http://dx.doi.org/10.13187/er.2015.92.237>. [= Ожован 2015]

Popper, K. R. (2002). *Objective knowledge: an evolutionary approach*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Editorial URSS. [= Поппер 2002]

Privalov, Yu. A., Ojovan, M. I., & Loshchinin, M. B. (2016). The phenomenon of locked survival. [In Russian]. *European Researcher. Series A*, 106(5), 293–314. <http://dx.doi.org/10.13187/er.2016.106.293>. [= Привалов 2016]

Saienko, Yu. (Ed.). (2016). *Social capital: theory and practice*. [In Ukrainian]. Kyiv, Ukraine: Liga-Pres. [= Саєнко 2016]

Saienko, Yu. I., & Pryvalov, Yu. O. (Eds.). (2004). *Social risks* in 2 vol. Vol. 2. [In Ukrainian]. Kyiv, Ukraine: Foliant. [= Саєнко 2004]

Strelkov, V. I. (2004a). Rousseau. [In Russian]. In A. A. Ivin (Ed.), *Philosophy: an encyclopedic dictionary* (pp. 742–744). Moscow, Russian Federation: Gardariki. [= Стрелков 2004a]

Strelkov, V. I. (2004b). Sartre. [In Russian]. In A. A. Ivin (Ed.), *Philosophy: an encyclopedic dictionary* (pp. 749–751). Moscow, Russian Federation: Gardariki. [= Стрелков 2004b]

von Mises, L. (2001). *Theory and history: an interpretation of social and economic evolution*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Unity-Dana. [= фон Мизес 2001]

Yurevich, A. V., Zhuravlev, A. L., & Yurevich, M. A. (2013). Excessive income inequality as a threat to Russia's national security. [In Russian]. *NB: National Security*, 2, 182–202. <http://dx.doi.org/10.7256/2306-0417.2013.2.550>. [= Чеботарев 2013]

Zhdanovskii, A. P. (2003). Free will. [In Russian]. In A. A. Gritsanov (Ed.), *The new philosophical dictionary* (3rd ed., Rev.) (p. 602). Minsk, Belarus: Knizhnyi dom. [= Ждановский 2003]

Received 12.01.2019

МИХАЙЛО ЛОЩІНІН, ЮРІЙ ПРИВАЛОВ, ЮРІЙ САПЕЛКІН

Етичні критерії цивілізаційного вибору

У статті розглядається розуміння цивілізаційного вибору як послідовності політичних, соціальних, культурних та інших історичних подій. Подається оцінка масштабу соціальних дій, націлених на цивілізаційний розворот суспільства. Автори здійснюють спробу оцінити ризики цивілізаційного вибору уздовж соціальної вертикалі, використовуючи розроблені раніше теоретичні моделі соціальних ризиків для соціально неоднорідного суспільства. В перебігу дослідження розглянуто різні феномени, суттєві розв'язанню проблеми етики цивілізаційного вибору.

Ключові слова: цивілізаційний вибір, соціальні ризики, свобода, еволюція, етична оцінка

МИХАИЛ ЛОЩИНIN, ЮРИЙ ПРИВАЛОВ, ЮРИЙ САПЕЛКИН

Этические критерии цивилизационного выбора

В статье рассматривается понимание цивилизационного выбора как последовательности политических, социальных, культурных и других исторических событий. Излагается оценка масштаба социальных действий, нацеленных на цивилизационный разворот общества. Авторы предпринимают попытку оценить риски цивилизационного выбора вдоль социальной вертикали, используя разработанные ранее теоретические модели социальных рисков для социально неоднородного общества. В ходе исследования рассматриваются различные феномены, сопутствующие решению проблемы этики цивилизационного выбора.

Ключевые слова: *цивилизационный выбор, социальные риски, свобода, эволюция, этическая оценка*

MYKHAYLO LOSHCININ, YURII PRIVALOV, YURIY SAPELKIN

Ethical criteria of civilization choice

The article discusses the understanding of civilizational choice as a sequence of political, social, cultural and other historical events. An assessment is made of the scale of social actions aimed at the civilizational reversal of society. The authors attempted to assess the risks of civilizational choice along the social vertical, using previously developed theoretical models of social risks for a socially heterogeneous society. In the course of the study, different phenomena related to the solution of the problem of ethics of civilizational choice were considered.

Keywords: *civilizational choice, social risks, freedom, evolution, ethical assessment*